

Ukrainian intellectual Aleksandr Rusov. Part 2. From national culture to political gradualism

UDC: 94: 001 (477)»18/19»(092)

DOI: 10.15421/17222

Svitlenko SerhiiDr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>, svitlenko@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Relevance of the research in studying the mechanisms of transformations in the ideology and social practices of conscious Ukrainianness. The article aims to highlight the process of ideological evolution and practical activities of one of the prominent figures of the Ukrainian national movement A. A. Rusov (1847-1915) from national culture to political gradualism. The study used a personalistic approach, historical and biographical, historical-systemic and historical-typological methods.

Results. On the basis of various archival and published documentary and narrative material, it is shown that according to his worldview, Aleksandr Rusov was one of the typical representatives of Ukrainian patriotism. In the 1880s and 1890s, he took care of the national culture, which aimed at the national and cultural revival of Ukraine. This activity was carried out by legal means within the statistical bureaus of zemstvos, in elected positions of zemstvo self-government, in scientific societies. Recognition of the scientific achievements of the candidate of St. Vladimir's University was his membership in the Russian Geographical, Moscow Archaeological, Kyiv Law Societies. Many good deeds were done by Ukrainian intellectuals in the Society for Mutual Assistance to Students and Teachers, the Charitable Society for the Publication of Useful and Cheap Books, the Ukrainian Scientific Society in Kyiv, and the Kyiv branch of the Shevchenko Scientific Society. We should also point out his active organizational and journalistic activities in support of the Ukrainian press, in particular the weekly «Ukrainsky Vestnik» the «Hromadske Slovo» and «Rada» newspapers. At the same time, A. A. Rusov acted in semi-legal Ukrainian communities and circles, repeatedly subjected to searches, police surveillance and imprisonment. In the late nineteenth – early twentieth century he was no longer limited to national culture but took an active part in the activities of political gradual organizations, in particular, such as the All-Ukrainian General Organization; was one of the initiators of the Society of Ukrainian Progressives. The Ukrainian activist became a consistent supporter of gradual work and did not share the political violence of the left-wing Russian socialists.

Conclusions. It is proved that during the 1880s and 1900s A.A. Rusov was one of the prominent figures in the Ukrainian national movement, whose activity lasted both in the provinces of Dnieper Ukraine and in St. Petersburg. Ukrainian intellectual and public and political figure made a significant contribution to the Ukrainian national cause, consistently defending the right of the Ukrainian people to their native language, literature, press, school, scientific knowledge, etc.

The originality and scientific novelty of the article lies in a certain increase in specific historical material and in the coverage of the personality of A. A. Rusov as a Ukrainian intellectual, who in the late nineteenth - early twentieth century was not limited to national culture, but combined it with the gradual socio-political activities.

Keywords: Ukrainian patriotism, Ukrainian communities, statistical offices, scientific societies, national and cultural activities, gradual policy, Ukrainian national movement

Citation: Svitlenko S. (2022) Ukrainian intellectual Aleksandr Rusov. Part 2. From national culture to political gradualism. *Grani*, 25(1), 13-26. <https://doi.org/10.15421/17222>

Український інтелектуал Олександр Русов.

Ч.2. Від національного культурництва до політичної поступовості

Сергій Світленко*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність дослідження у вивченні механізмів трансформацій в ідеології та соціальних практиках свідомого українства. Стаття ставить на меті висвітлити процес ідейної еволюції та практичної діяльності одного з визначних діячів українського національного руху О. О. Русова (1847–1915) від національного культурництва до політичної поступовості. В дослідженні застосовано персоналістичний підхід, історико-біографічний, історико-системний та історико-типологічний методи.

Стаття надійшла / Article arrived: 16.01.2022

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2022

Результати. На основі різноманітного архівного та опублікованого документального й оповідного матеріалу показано, що за своїм світоглядом Олександр Русов належав до типових представників українського народолюбства. У 1880-х–1890-х рр. він опікувався національним культурництвом, яке мало на меті національно-культурне відродження України. Засобами для цього було поширення наукових знань, розвиток культури та патріотичних почуттів до батьківщини – України. Ця діяльність здійснювалася легальними засобами в межах статистичних бюро земств, на виборних посадах земського самоврядування, в наукових товариствах. Визнанням наукового доробку кандидата Університету Св. Володимира стало його членство в Російському географічному, Московському археологічному, Київському юридичному товариствах. Багато добрих справ було зроблено українським інтелектуалом в «Обществе взаимного вспомоществования учащим и учившим», «Благотворительном обществе издания общепользных и дешевых книг», Українському науковому товаристві в Києві, Київському осередку Наукового товариства імені Шевченка. Слід також вказати на його активну організаційну й публіцистичну діяльність з підтримки української преси, зокрема тижневика «Украинский вестник», газет «Громадське слово» та «Рада». Водночас О. О. Русов діяв у напівлегальних українських громадах та гуртках, неодноразово піддавався обшукам, поліцейському нагляду та ув'язненню. Наприкінці XIX – на початку XX ст. він вже не обмежувався національним культурництвом, а брав активну участь у діяльності політичних поступових організацій, зокрема таких, як Всеукраїнська загальна організація; був одним з ініціаторів створення Товариства українських поступовців. Український діяч став послідовним прихильником поступової праці й не поділяв політичного насильства лівих російських соціалістів.

Висновки. Доведено, що впродовж 1880-х–1900-х рр. О. О. Русов належав до помітних постатей в українському національному русі, діяльність якого тривала як у губерніях Наддніпрянської України, так і в Санкт-Петербурзі. Український інтелектуал та громадсько-політичний діяч зробив вагомий внесок в українську національну справу, послідовно відстоюючи право українського народу на рідну мову, літературу, пресу, школу, наукові знання тощо.

Оригінальність і наукова новизна статті полягає у певному прирошенні конкретно-історичного матеріалу і у висвітленні особистості О. О. Русова як українського інтелектуала, котрий наприкінці XIX – на початку XX ст. не обмежувався національним культурництвом, а поєднував його з поступовою громадсько-політичною діяльністю.

Ключові слова: українське народолюбство, українські громади, статистичні бюро, наукові товариства, національно-культурницька діяльність, поступова політика, український національний рух

Цитування: Світленко С. Український інтелектуал Олександр Русов. Ч.2. Від національного культурництва до політичної поступовості. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 13 - 26. <https://doi.org/10.15421/17222>

Вступ.

У другій половині XIX – на початку XX ст. український національний рух пройшов складний шлях від національного культурництва до громадсько-політичного життя. Відповідна ідейна трансформація відбувалася з репрезентантами українського народолюбства, у світогляді яких ідея українського національного відродження за кілька десятиліть служінню власному народові вийшла за межі культурницької діяльності та стала набувати політичних рис. Цей процес був наслідком поступових, еволюційних змін у світогляді та соціальних практиках українських народолюбців, одним з яскравих представників яких був Олександр Олександрович Русов (1847–1915). Вивчення його постаті є актуальним з погляду осягнення механізмів трансформацій в ідеології та соціальних практиках свідомого українства.

Аналіз досліджень і публікацій.

У попередній статті, де йшлося про входження О. О. Русова у світ української інтелектуальної еліти, нам вже доводилося вести мову про підвищення дослідницького інтересу до особистості цього українського діяча в новітній українській історіографії. Достатньо пригадати доробок таких авторів, як А. М. Катренко, В. М. Мойсієнко, Б. В. Петрук, Н. С. Побірченко, О. Л. Рахно та ін. (Світленко, 2020, с. 95). Однак, віддаючи належне зробленому, слід зауважити, що постать О. О. Русова потребує подальшого вивчення й популяризації.

Прикметно, що навіть у змістовних узагальнюючих працях, які порушили важливі проблеми українського національного відродження, дослідителі ідеології та діяльності українських інтелектуалів «довгого XIX ст.», ім'я зазначеного діяча згадувалося вельми епізодично (Сарбей, 1999, с. 196, 256; Гирич, 2014, с. 335, 409). Відтак відродження й утвердження історичної пам'яті про О. О. Русова залишається важливим завданням.

Дане дослідження є логічним продовженням попереднього і ставить на меті висвітлити процес ідейної еволюції та практичної діяльності одного з визначних діячів українського національного руху О. О. Русова від національного культурництва до політичної поступовості. Це має заповнити певні лакуни на стику інтелектуальної та суспільно-політичної історії України останньої чверті XIX–початку XX ст. В дослідженні застосовано персоналістичний підхід, історико-біографічний, історико-системний та історико-типологічний методи.

Джерельною основою представленої статті є маловідомі архівні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву Одеської області, Відділу рукописів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; опрацьовані свого часу джерела з фондів Державного архіву Російської Федерації

і Російського державного архіву літератури та мистецтва; ряд опублікованих епістоляріїв та спогадів тощо.

Виклад основного матеріалу та результати дослідження.

З кінця 1879 р. до весни 1882 р. О. О. Русов проживав у Києві (Інститут рукопису НБУ. ВР. (далі – ІР) Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 9). В цей час він брав активну участь у діяльності Київської Старої громади. Так, 16 лютого 1880 р. в помешканні старогромадівця О. Ф. Кістяківського за участю приблизно 35 громадян відбувся вечір провів лідера громади В. Б. Антоновича за кордон. О. О. Русов став активним учасником дискусії, яку спричинив господар, стверджуючи у своїй промові, що для розвитку української національної ідеї треба отримати конституційні гарантії (Кістяківський, 1995, с. 72–73). Як згадувала Н. Д. Полонська-Василенко, у 1880-х рр. подружжя Русових можна було побачити в «Українських Атеанах», як називали господа подружжя Старицьких. Там збиралася культурна еліта України, чимала частина якої входила до лав Київської Старої громади (Полонська-Василенко, 2011, с. 410–411).

О. О. Русов належав до діячів із багатогранними інтересами. У 1880 р. він перервав заняття статистикою і захопився іншою справою – археологією, відправившись у Дагестан для проведення розкопок, відряджений Московським археологічним товариством. Однак ця робота, що тривала з червня до листопада 1880 р., не дала особливого прибутку.

Тоді за працевлаштування О. О. Русова взявся В. Б. Антонович. Восени 1880 р., як зафіксував у своєму щоденнику О. Ф. Кістяківський, ідейний лідер Київської Старої громади порушив клопотання про призначення О. О. Русова інспектором народних училищ. «Справа хороша, – писав Олександр Федорович 29 вересня 1880 р., – але навряд чи можлива. Русов – місцева людина, українофіл» (Кістяківський, 1995, с. 303). І дійсно цей задум не був втілений у життя. Як зізнавався сам О. О. Русов у листі до російського ученого-літературознавця та етнографа О. М. Пипіна від 22 листопада 1890 р., він «потім перебивався газетною роботою («Труд» і «Заря» 1881–82)...» (Российский государственный архив литературы и искусства (далее – РГАЛИ). Ф. 395. Оп. 1. Д. 343. Л. 1 об.–2).

У 1881 – на початку 1882 рр. О. О. Русов працював редактором київського часопису «Труд», який свідомі українці мріяли зробити своїм друкованим органом. Київська поступова газета набувала популярності серед читачів. Земський статистик Л. В. Падалка у своїх спогадах згадував, що вона «наперебій читалася в студентській читальні...» (ІР. Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 9; ІР. Ф. 246. Спр. 130. Арк. 1; Государственный архив, Ф. 102, 1882 г. 3 дел-во. Д. 625. Л. 58 об.; Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. Ф. 3889. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 74). О. О. Русов опікувався поліпшенням змісту газети. Так, наприклад, 6 січня 1882 р. він направив листа М. І. Костомарову з проханням підтримати видання хоча невеликим матеріалом. У планах редактора було

перетворення газети на щоденну (ІР. Ф. XXII. Спр. 255. Арк. 1, 2).

З приводу редакторської діяльності в газетах «Труд» і «Заря» 1881–1882 рр. О. О. Русова викликав Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 3). Це було не випадково, бо обидва органи преси порушували, звичайно ж езоповою мовою, проблеми основних пунктів українофільської програми, ведучи в такий спосіб полеміку з М. І. Костомаровим (РГАЛИ. Ф. 1696. Оп. 1. Д. 143. Л. 2). Але й така прихована актуалізація ключових проблем українського національного руху, очевидно, не залишилася непоміченою владою.

Саме в той самий час С. Ф. Русова між стелею і горищем будинку, де мешкало подружжя, переховувала розібраний друкарський верстат і шрифт підпільної друкарні загальноросійської партії «Народна воля». Хоча жандарми й не знайшли цих речових доказів, які б підтверджували зв'язок з народовольським підпіллям, Софія Федорівна була заарештована (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 3). Характерно, що жандарми усвідомлювали тодішню різницю у світогляді Олександра та Софії Русових. Так, у секретному донесенні начальника Київського ГЖУ директору Департаменту поліції від 8 травня 1882 р. вказувалося, що за своїм світоглядом Олександр належав до «ліберально-українофільської», а Софія – до «соціально-революційної партії» (Государственный архив, Ф. 102, 1882 г., 3 дел-во, Д. 969, Л. 6).

За вказаних обставин О. О. Русов був змушений покинути Київ і переїхав до Одеси. Коли Софія Федорівна змогла перебратися до південного міста, вона знайшла свого чоловіка «в повному захопленні статистикою». Тоді для статистичного опису Одеського повіту сформувався вже цілий гурток. Професійна діяльність О. О. Русова тісно перепліталася з громадською. В Одесі він приєднався до учасників Одеської української громади, які з великою радістю зустріли Олександра Олександровича та його дружину. До кола однодумців Русових належали Л. А. Смоленський, М. Ф. Комаров, М. І. Климович, О. О. Андрієвський та ін. (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 8; Русова, 1928, с. 153).

Очевидно, під безпосереднім впливом свого чоловіка, який був глибоким і переконаним супротивником терористичних методів боротьби, та за умов національно-патріотичної громадської атмосфери Софія Федорівна поступово відійшла від своїх симпатій і контактів з російським соціально-революційним рухом та спрямувала свою надзвичайну енергію на українську справу. В українському національному дусі виховувалися й діти Русових (Антонович Дмитро, 2021, с. 101, 102; Чикаленко, 2003, с. 241).

Тим часом одеські статистики, в тому числі О. О. Русов, виїхали з Одеси на опис Єлисаветградського повіту. В тодішньому Єлисаветграді – одному з найкращих міст на Херсонщині – на початку 1880-х рр. активно діяли українські народолюбці, одним з очільників яких був лікар О. І. Михалевич (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 11). У своїй діяльності свідомі

українці використовували земську працю на ниві статистичних дослідів.

Наприкінці 1881 р. відбулось перше зібрання комісії Херсонського земства з приводу заснування статистичного відділу. Одним з очільників земських статистиків на Херсонщині з 1882 р. став О. О. Русов, який керував відділом разом із О. О. Браунером, перебуваючи на посаді «агента» (ІР. Ф. Х. Спр. 18048. Арк. 1, 10, 13; Государственный архив, Ф. 102, 1882 г., 3 дел-во, Д. 625, Л. 58).

За споминами С. Ф. Русової, в 1882–1884 рр. О. О. Русов постійно перебував у Єлисаветграді в помешканні українського письменника, драматурга та театрального діяча І. К. Тобілевича (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 14). Проте Гнат Житецький стверджував, що з другої половини 1882 р. Олександр Олександрович опинився в Херсоні, в 1883 р. – в Одесі, а в 1884 р. – в Єлисаветграді (ІР. Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 9).

За 1883–1884 рр. земські статистики на чолі з О. О. Русовим здійснили велике статистичне дослідження й описали два великі повіти Херсонської губернії: спочатку Одеський, а потім Єлисаветградський. Завідувачем Херсонського статистичного відділу був природознавець О. О. Браунер, з яким О. О. Русов спільно працював у ході статистичних розслідувань в Одеському повіті. Крім того, до цієї групи належали й старші статистики – селянин за походженням, колишній народний учитель, видатний знавець місцевого народного побуту А. М. Грабенко та учасник подвірного перепису по Єлисаветградському повіту Т. О. Василевський.

Саме ці діячі склали ядро херсонських статистиків, котрі перебували в найтісніших стосунках з О. О. Русовим. Згодом було затверджено штат із шести повітових статистиків. Олександр Олександрович та його земські колеги спиралися на підтримку таких впливових земських діячів, як В. П. Андрієвський, Н. А. Бошняк та Ф. П. Нікітін (ІР. Ф. 246. Спр. 130. Арк. 4; Рябінін-Скляревський, 2003, с. 24, 25).

Однак життя статистика О. О. Русова було далеко не безхмарним. Вже 1 вересня 1883 р. в Доповіді III діловодства Департаменту поліції про О. Ф. Ліндфорса та О. О. Русова, зокрема, йшлося, що Олександр Олександрович «давно відомий як особа шкідливого напрямку», як один із дієвих членів «Старої громади», який надавав грошову допомогу політичним засланням, співробітничав у виданні «Новороссийский Телеграф», що припинило свій вихід у світ за «Височайшим повелінням» (Доповідь..., с. 121 – 122).

У 1884 р. О. О. та С. Ф. Русови проходили й у справі про складення, видання і розповсюдження в Одесі «Каталогов систематичного читання». У відповідній «Доповіді» зазначалося, що колезький асесор, а нині секретар Херсонського земського статистичного комітету О. О. Русов, ще раніше підозрюваний «у політичній неблагонадійності», тепер має бути висланим з місцевостей посиленої охорони під гласний нагляд на два роки. Тоді ж указувалося, що «головна пособница та ініціаторка» у складенні

каталогу С. Ф. Русова, яка в той час утримувалася в Катеринославському тюремному замку, має бути вислана адміністративним порядком у Східний Сибір з переданням під нагляд поліції на п'ять років. 30 вересня 1884 р. начальник жандармського управління Одеси сповіщав Одеському градоначальнику, що подружжя Русових у своєму намірі видати «Каталоги систематического чтения» «явно діяли в інтересах соціально-революційної партії» (Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1318. Арк. 5–5 зв., 16).

У грудні 1884 р. О. О. Русов та його найближчі співробітники – Т. О. Василевський, О. Ф. Волошинов та А. М. Грабенко – під кінець дослідів Єлисаветградського повіту були заарештовані в Єлисаветграді. У постанові № 1 Окремого Корпусу Жандармів підполковника Чуйкова від 11 грудня 1884 р., зокрема, йшлося і про земського статистика Русова, який влаштуовау на своїй єлисаветградській квартирі постійні зібрання, що відбувалися під виглядом опрацювання літературних перекладів. Від жандармського ока не залишилась непоміченою постійна присутність О. О. Русова в помешканні ідейного очільника місцевих українських народолюбців О. І. Михалевича, коли там обговорювалися справи товариства.

Ці матеріали були долучені до справи помічника начальника Херсонського ГЖУ про «Єлисаветградське українофільське злочинне співтовариство, що проваджувалося в порядку дізнання на підставі закону 19 травня 1871 року» (1885). Зазначене не залишає сумнівів стосовно українського характеру діяльності його учасників, у тому числі й О. О. Русова. Жандармський чиновник за згодою товариша прокурора Одеської Судової палати ухвалив визнати винними і притягнути до відповідальності в якості обвинувачених Опанаса Михалевича, Івана Тобілевича, Олександра Русова, Олександра Волошинова, Андрія Грабенка, Михайла Васильєва, Теофана Василевського та Івана Колодєєва.

Український народолюбець О. О. Русов фактично відсидів в Єлисаветградській в'язниці тільки за те, що разом з О. І. Михалевичем та І. К. Тобілевичем задумав укласти популярну брошуру для народного читання з політичної економії українською мовою. Хоча розпочатий рукопис вдалося спалити під час трусу, Олександр Олександрович потрапив до тюрми, а вийшовши, як і його однопумці, отримав статус піднаглядного в Херсоні. До того ж йому заборонялось їздити по селах у справах статистичних розслідувань (Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 419. Оп. 1. Спр. 1215. Арк. 11, 14 зв., 15 зв.; РГАЛИ. Ф. 395. Оп. 1. Д. 343. Л. 2; ІР. Ф. 246. Спр. 130. Арк. 1; Рябінін-Скляревський, 2003. С. 25).

Характерно, що російських жандармів у жодному разі не зупиняло, що в особі О. О. Русова перед ними представ справжній інтелектуал. Так, у протоколі допиту українського народолюбця № 11 від 11 січня 1885 р. зафіксовано, що допитуваний –

відставний колезький асесор, член трьох наукових товариств – Російського географічного, Московського археологічного та Київського юридичного, мав ступінь кандидата Університету Св. Володимира, що вже само по собі свідчило про різнобічність інтересів Олександра Олександровича. Прикметно, що в ході допиту О. О. Русов визнав свою національну приналежність, сказавши, що є «малоросом» (ЦДІАУК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 1215. Арк. 36). Це, безперечно, засвідчило становлення у його свідомості української національної ідентичності не за етнічним походженням, а за світоглядом.

Ще до свого ув'язнення в 1884 р. О. О. Русов відвідував Катеринослав, де в тюрмі перебувала дружина Софія Федорівна. На початку 1885 р. він опинився в Херсоні, де проживав до 1889 р. Навколо українського діяча згуртувався гурток однодумців. Це сталося не випадково, бо Олександр Олександрович вирізнявся своєю харизмою, що ґрунтувалася на високих професійних якостях помножених на рідкісних людських властивостях, таких як простота, доступність та особлива душевна привітність. Помешкання О. О. Русова розташовувалося неподалік від губернської управи, на розі Потьомкінської та Богородицької вулиць, і збирало як «старих», так і «новачків». З архівних джерел відома точна херсонська адреса О. О. Русова: Дворянська вулиця, будинок Крижановського (РГАЛІ. Ф. 395. Оп. 1. Д. 343. Л. 2; ІР. Ф. 246. Спр. 130. Арк. 4; ДАОО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 45).

Незважаючи на заборони, О. О. Русов та його однодумці не припиняли заняття статистичною діяльністю. Так, після слідства над єлисаветградським гуртком, яке тривало 1885 р., херсонські статистики здійснили експедицію в Олександрійський повіт, і в 1886 р. закінчили його опис. Під час перебування О. О. Русова в Олександрії, в цьому місті сформувався гурток Миколи Левицького-Косюри. В 1886–1887 рр. статистики зробили описи Тираспольського та Ананьєвського повітів. Але влада знову вдалася до репресій, оскільки вважала статистиків кола О. О. Русова, котрі прибули у зазначені повіти, «несоцієтними хохломанами». Внаслідок таємного наказу міністра внутрішніх справ особи, які перебували під наглядом поліції, вже не мали права працювати в земстві. Тому в 1887 р. О. О. Русов, Т. О. Василевський та А. М. Грабенко позбулися своїх посад земських статистиків, хоча продовжували свою роботу на дому негласно (Рябінін-Скляревський, 2003, с. 25–26, 31; ДАОО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 2 зв. – 3).

У той час життєві обставини виявилися для Олександра Олександровича вельми несприятливими. Адже через репресії сім'я Русових була розділена. Дружина Софія Федорівна, яка вже тричі відсиділа в тюрмах Києва, Одеси та Катеринослава, разом з двома малолітніми дітьми (сином Михайлом та донькою Любою) проживала поблизу, за Дніпром, в Олешках Таврійської губернії. О. О. Русов часто навідувався до рідних, приїжджаючи разом із Д. В. Марковичем та іншими гуртківцями. Влітку він долав відстань між

Херсоном і Олешками на пароплаві, а взимку – на санках по дніпровському льоду (ІР. Ф. Х, спр. 18048, арк. 1, 7; Там само. Ф. 84, спр. 76, арк. 4).

Статистичне бюро у Херсоні стало важливим осередком українського громадянства, являючи собою тісний гурток однодумців, українських народолюбців із національно-культурницькими завданнями підтримки української етнографії, літератури та театру. За роки діяльності херсонського гуртка було написано три книжки і надруковано у «Сборнике Херсонского земства» «силу статистичного матеріалу». Певний час українських народолюбців рятували добрі стосунки з молодим товаришем прокурора Д. В. Марковичем, який захоплювався українським літературним рухом і систематично контактував зі статистиками, особливо з О. О. Русовим (ІР. Ф. Х. Спр. 6357. Арк. 6; Там само. Ф. Х. Спр. 18048. Арк. 20).

Свого часу на характер цих контактів пролив світло Д. В. Маркович, який зазначав, що разом із О. О. Русовим та Т. О. Василевським захоплювався українською народною поезією та музикою, прагнув всіма можливими легальними засобами розвивати українську мову, вважав своїм пріоритетом друкування оригінальних україномовних творів з дозволу цензури. Безперечно, Олександр Русов та його однодумці належали до національних культурників, поступовців, які не поділяли підпільних конспірацій російських соціалістів. Як українські народолюбці, вони вважали власним моральним обов'язком пропагувати своїми працями поширення наукових знань, культури та любові до Батьківщини-України (ІР. Ф. І. Спр. 1121. Арк. 3 зв. – 4).

Вагомим результатом статистичних дослідів О. О. Русова та його однодумців, херсонських статистиків, стало фундаментальне видання «Материалы для оценки земель Херсонской губернии» в п'яти томах, які вийшли друком упродовж 1883–1890 рр. У них вміщено важливий статистично-економічний опис Одеського, Єлисаветградського, Олександрійського, Тираспольського та Херсонського повітів (Олександр Олександрович Русов..., 2004, с. 11–14).

Херсонський гурток О. О. Русова опікувався й видавничою літературною діяльністю. Так, у 1886 р. в Санкт-Петербурзі було видано херсонський белетристичний збірник «Степь». У 1886–1887 рр. зусиллями гуртківців у Херсоні опубліковано драматичні твори Івана Карпенка-Карого (Рябінін-Скляревський, 2003, с. 26–27). До того ж із 1887 р. О. О. Русов став брати участь у журналі Київської Старої громади «Киевская старина». Ці контакти тривали до 1906 р. і виявлялися в публікаціях з української історії, етнографії, літературознавства, критики та бібліографії тощо (Палієнко, 2005, с. 71, 144, 196, 216, 225, 250, 329–330, 400, 408).

Проте навіть вельми помірковані завдання й результати культурницької праці Херсонського гуртка О. О. Русова (1885–1889) викликали постійні переслідування з боку жандармів. Так, начальник Херсонського губернського жандармського управління в донесенні Тимчасовому Одеському

генерал-губернатору від 23 жовтня 1886 р. резюмував, що всі, хто опікуються статистикою в Херсонській губернії більшою чи меншою мірою неблагонадійні та групуються навколо О. О. Русова та його дружини. Водночас зазначалось, що О. О. Русов, як секретар земської управи, мав можливість сприяти отриманню місць у земстві людям однакових з ним переконань. Тільки у грудні 1888 р. українського народолюбця було звільнено від поліцейського нагляду (ДАОО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 10; Рябінін-Скляревський, 2003, с. 37).

Однак незабаром національно-культурницька діяльність О. О. Русова викликала нові репресивні заходи царської влади. Вже 24 квітня 1889 р. Департамент поліції сповістив Тимчасового Одеського генерал-губернатора, що міністр внутрішніх справ визнав необхідним заборонити подружжю Русових (Софія Федорівна вже перебувала під гласним наглядом поліції) мешкати не тільки в Херсонській губернії, але й у Дніпровському повіті Таврійської губернії. За приписом міністра Русови мусили залишити Херсонську губернію в тиждневий термін, тобто не пізніше 20 травня. 13 травня 1889 р. О. О. Русов подав клопотання з цього приводу, просячи відстрочити виїзд до 15 червня у зв'язку з браком коштів, які подружжя могло зібрати внаслідок розпродажу рухомого майна лише протягом 3–4 тижнів, до того ж просячи врахувати те, що син закінчував складання екзаменів у місцевій гімназії лише 14 червня 1889 р. (ДАОО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 45, 48).

Зазначений поспіх влади був викликаний візитом царя Олександра III до Херсона, що супроводжувався обшуками, ув'язненнями й висилками. З'явився й Іменний указ Олександра III, який назавжди забороняв О. О. Русову проживати в межах Херсонської губернії й наказував негайно виїхати з Херсона (ІР. Ф. Х. Спр. 6357. Арк. 8, 9).

Хоча заняття О. О. Русова з редагування Херсонського земського збірника навряд чи були небезпечними для зміни настроїв умів на Херсонщині, царські можновладці, очевидно, стурбовалися деяким поживленням діяльності окремих місцевих українців, що стало спостерігатися наприкінці 1880-х рр. (ІР. Ф. Х. Спр. 18026. Арк. 22).

За вказаних обставин Русови висловили бажання оселитися в с. Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії, куди відправилися 14 червня 1889 р. Після виїзду з Херсона О. О. Русов перейшов на службу до Чернігівського земства. Разом із В. Є. Варзаром та П. П. Червінським він започаткував і розвивав «чернігівську, або територіальну» школу з методу статистичних дослідів. У Чернігові, як і в Херсоні, він проводив думку про започаткування в земських школах навчання українською мовою (ДАОО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 52; ІР. Ф. Х. Спр. 4865. Арк. 148; Там само. Ф. Х. Спр. 14789. Арк. 1).

Утім, тодішнє перебування в Чернігові було не тривалим. Очевидно, згодом О. О. Русов певний час проживав у Полтаві. 22 листопада 1890 р. він

писав О. М. Пипіну, що в Полтаві «приставав до всіх «енків» (Горленку, Рудченку 2-му, Стороженку, Василенку)». Посівши пост завідувача Полтавського статистичного бюро, О. О. Русов виявляв бурхливу діяльність й ініціативність у роботі. Однак на початку 1890-х рр. Олександр Олександрович переїхав до Харкова. У 1890–1891 рр. він писав листи із Харкова до полтавського земського діяча М. Г. Кулябка-Корецького, в яких згадував про свою роботу в Пирятинському та Лохвицькому повітах; ділився споминами про те, що використовував у статистичних описах повітів на Херсонщині програму, яка передбачала вивчення географії, топографії, хорографії, етнотопографії, аерографії, метеорографії, етнографії тощо (ІР. Ф. 84. Спр. 3–15. Арк. 1 зв., 2).

Вже на початку 1891 р. О. О. Русов працював членом Харківського статистичного комітету, який був дієвим і об'єднував кращі сили місцевої інтелігенції. Там він зіштовся з такими помітними особистостями, як товариш голови цієї установи, економіст, професор політекономії в Харківському університеті Григорій Цехановський; колишній секретар статистичного комітету, етнограф та історик, відомий український народолюбець Петро Єфименко; тодішній секретар того ж комітету, економіст та статистик, фахівець з історії торгівлі хлібом Василь Касперов.

О. О. Русов належав до свідомих українців і вважав інший термін – «українофілі» – «диким і беззмістовним словом», справедливо зауважуючи, що в Італії немає італіанофілів, у Швеції – шведофілів, у Франції – франкофілів. Усвідомлюючи важливу роль національної свідомості й ідентичності, український діяч прагнув актуалізувати в Харкові історичну пам'ять про Тараса Шевченка та Миколу Костомарова. Так, у «Харьковском сборнике» (1891, вып. 5), який розповсюджувався в усіх селах Харківської губернії, ним було надруковано дві статті про М. І. Костомарова за мотивами його автобіографії (Ворожбит, 2017, с. 85, 86, 87, 88, 89).

Очевидно, в 1891 р. О. О. Русов певний час перебував у Києві, про що згадував Гнат Житецький (ІР. Х. Спр. 17373. Арк. 9). Це підтверджується і спогадами Н. Д. Полонської-Василенко, яка засвідчила відвідини подружжям Русових господи Старицьких, господи Требінської, на Тарасівській вул., а пізніше будинку Чикаленка, на Маріїнсько-Благовіщенській вул. (Полонська-Василенко, 2011, с. 371, 410–411). Все зазначене, скоріше за все, мало місце в 1891 р.

Із Києва Олександр та Софія Русови повернулися до Харкова, де О. О. Русов працював над історичним нарисом з нагоди 25-річної діяльності Харківського земства, а з березня 1892 р. по травень 1893 р. – статистиком при міській управі. В 1892 р. він провів перепис нерухомого майна міста Харкова, а поряд із цим активізував діяльність Харківського історико-філологічного товариства, працював у Харківській громадській бібліотеці (Рахно, 2012, с. 135).

Перебуваючи в Харкові, подружжя Русових відіграло помітну роль у середовищі місцевих свідомих українців, мало контакти з діячами української громади А. Л. Шимановим, М. Ф. Лободовським та ін. (РГАЛИ. Ф. 395. Оп. 1. Д. 343 Л. 3; ІР. Ф. 84. Спр. 76. Арк. 31), з учасниками Братства тарасівців (Наумов, 1999, с. 59). Водночас Русови підтримували зв'язки із галицькими діячами. Від дружини І. Я. Франка Ольги їм надійшов транспорт у три з половиною пуди заборонених у Російській імперії книжок, газет та журналів, зокрема кілька примірників журналу «Громада» М. П. Драгоманова (Русов, 2011. Как крамолоискатели..., с. 225, 232).

Однак 1 травня 1893 р. за приналежність до «злочинного українофільського гуртка» та зберігання нелегальної літератури О. О. Русова було піддано обшуку й арешту. 7 травня Олександр Олександрович позбувся посади статистика при Харківській міській думі, на якій перебував із березня 1892 р. Український діяч опинився у Харківській губернській в'язниці, а вже 9 травня 1893 р. був притягнутий до дізнання. Перебування О. О. Русова під вартою тривало до 08 червня 1893 р. Надалі йому було звільнено під особливий нагляд поліції (Русов, 2011. Как крамолоискатели..., с. 180; Русов, 2011. Сведения, с. 238, 239).

До середини 1894 р. подружжя Русових проживало в Харкові, а потім повернулось до Чернігова, де мешкало чотири з половиною роки (ІР. Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 9). У 1894 р. в цьому місті відновила діяльність українська громада. Незабаром О. О. Русов разом із дружиною приєднався до цього осередку свідомого українства. До кола чернігівських громадівців, які входили до тодішнього інтелектуального кола Олександра Олександровича, належали А. В. Верзілов, О. А. Тишинський, І. Л. Шраг, В. Т. Андрієвський, С. В. Василівський, О. Л. Глібов, Б. Д. Грінченко та М. М. Грінченкова, Г. О. Коваленко, М. М. Коцюбинський та В. У. Коцюбинська, І. М. Руденко, В. П. Степаненко, Є. К. Тимченко, М. Ф. Чернявський, А. П. Шелухін, О. П. Шликевич та ін.

О. О. Русов брав активну роль у зборах місцевої громади, читав реферати на святкуванні Шевченкових роковин, виступав з пропозиціями шанувати пам'ять Кобзаря, заснувати в Чернігові «Комітет Грамотності імені Т. Г. Шевченка». Щоправда, ці пропозиції супроводжувалися досить суперечливими думками, які коливалися від радикалізму до лібералізму. Іноді він надавав сходам громадян особливого колориту, коли влаштовував разом із дружиною Софією Федорівною співи з грою на піаніно. Діячі Чернігівської української громади ставилися до «батька земської статистики» в Україні, як його називали, з великою шанобою (Грінченкова, & Верзілів, 1928, с. 466, 485, 486).

І дійсно, О. О. Русов за дорученням Чернігівського губернського земства підготував фундаментальне двотомне дослідження «Описание Черниговской губернии» (1898–1899), яке узагальнило копітку

працю місцевих земських статистиків, здійснену по п'ятнадцяти повітах губернії впродовж 70-х – 80-х рр. XIX ст. (Рахно, 2012, с. 135).

Як видно із звітів Чернігівської губернської земської управи за 1897 та 1898 рр., О. О. Русов брав активну участь у роботі особливої комісії земців, якій було доручено розробку питання про повсюдне навчання, про заснування учительської земської семінарії в Чернігові, про укладання каталогів бібліотек тощо (Грінченко, 2013, с. 324, 388). У 1898–1901 рр. О. О. Русов став брати участь в органах губернського земського самоврядування, будучи обраним гласним у земське повітове зібрання в м. Борзна. Як земський гласний, він працював із захопленням, нерідко затримуючись на земській роботі до двох годин ночі. В комісії з народної освіти Олександр Олександрович висунув ідею про фінансування земської освіти із земських коштів, брав участь в обговоренні питання про право використовувати українську мову в народній школі, відстоював думку про виділення земством коштів для приміщення музею В. В. Тарновського. О. О. Русов відповідально ставився й до роботи члена земської губернської оціночної та статистичної комісії.

Особливо плідними були розрахунки земського гласного стосовно розвитку загальної початкової школи в губернії. Так, І. Зайченко та О. Рахно встановили, що О. О. Русов вважав, що, крім існуючих на Чернігівщині 600 шкіл, для досягнення загальної початкової освіти, земство має побудувати ще 1 565 таких же навчальних закладів вартістю 4,5 млн крб. При цьому, за підрахунками Олександра Олександровича, щорічно мали б будуватися 75–100 нових шкіл, що дало б можливість виконати програму за 20 років.

До того ж О. О. Русов працював у складі правління міської громадської бібліотеки, де на нього поклали функції спочатку секретаря (1896–1898), а згодом – голови (1899); у Чернігівській губернській архівній комісії та аматорському музично-драматичному гуртку. Добрі справи робив він в «Обществе взаимного вспомоществования учащим и учившим», де в 1899 р. його обрали до складу правління і доручили виконувати роботу секретаря. Навіть після від'їзду з Чернігова учений-народолобець не поривав контакти з товариством до 1903 р. Незважаючи на вищезазначене, на чергових виборах кандидатуру О. О. Русова забалотували, напевно через українолюбну спрямованість діяльності гласного (Русов, 2011. Записки земського..., с. 65–67, 71, 73, 76, 98, 100, 102–103, 110; Листи..., 1999, с. 71; Рахно, 2012, с. 135).

Перебуваючи в Чернігові, О. О. Русов не обмежувався культурницькою працею в місцевій українській громаді та земстві. З 1897 р. він брав активну участь у діяльності Всеукраїнської загальної організації (ВЗО), створеної за ініціативи В. Б. Антоновича та О. Я. Кониського і об'єднуючої найактивніші кадри свідомих українців. Зокрема,

український діяч належав до учасників й організаторів з'їздів ВЗО, що інколи відбувалися під легальним прикриттям різних науково-культурних заходів. Так, у 20–27 серпня 1898 р. II з'їзд ВЗО проходив під прикриттям з'їзду натуралістів в Університеті Св. Володимира. Серед 40 учасників, котрі брали участь у київському з'їзді ВЗО, примітну роль відіграв О. О. Русов, котрий входив до складу делегації Чернігівської української громади і головував на першому ж засіданні 20 серпня 1898 р. (Колесник, Могильний, 2005, с. 63, 64, 66–67).

У подальшому він також входив до плеяди організаторів з'їздів. Зокрема, свідченням цього є конспіративний лист В. Б. Антоновича до Харкова про скликання XI Всеукраїнського з'їзду ВЗО, який мав відбутися разом із XII Археологічним з'їздом у серпні 1902 р., із згадками про О. О. Русова (Син України, 1997, с. 86; Колесник, & Могильний, 2005, с. 196).

Характерно, що О. О. Русов не переривав плідні контакти з Київською Старою громадою. За спогадами Є. Х. Чикаленка, Олександр Олександрович якось приїхав із Чернігова до Києва і, дізнавшись про проблеми зі складанням словника української мови, порадив запросити для завершення цієї праці Б. Д. Грінченка, тодішнього секретаря Чернігівського земства. Пізніше він наполягав на своїй пропозиції листами з Чернігова. Врешті-решт ідея О. О. Русова була втілена в життя і мала позитивні наслідки у вигляді чотиритомного «Словаря української мови» (Чикаленко, 2003, с. 217–219).

Поряд із земською діяльністю в Чернігові О. О. Русова приваблювала Полтава, де він сподівався обійняти посаду завідувача земського статистичного бюро при Полтавській губернській управі. Олександр Олександрович навіть влаштував у Полтаві курси знаних професорів: правознавця та економіста Ф. К. Горба-Ромашкевича, геолога та ґрунтознавця В. В. Докучаєва та економіста, агронома, статистика О. Ф. Фортунатова для службовців статистичного бюро губернського земства. Але Полтавський губернатор не був зацікавлений в тому, щоб О. О. Русов отримав місце служби ані в Полтавській, ані в Чернігівській губернії (Русов, 2011. Записки земського, с. 81, 84).

Але все ж таки у 1899 р. Олександр Олександрович отримав посаду завідувача статистичного бюро Полтавського губернського земства. З цього приводу Іван Липа сповіщав Марію Грінченко, що в Полтаві чекали на прибуття О. О. Русова в якості завідувача статистикою в травні (Листування Івана Липи, 2020, с. 237).

Працюючи в Полтаві, О. О. Русов удосконалював поточну статистику, зробив оціночні описи повітів і міст, організував подвірний перепис Полтавської губернії (Катренко, & Мойсієнко, 1997, с. 52). Найбільш значущим результатом цієї копіткої праці стало фундаментальне 14-ти томне видання «Матеріали подвірної переписи Полтавской губернии», яке містило численні повітові статистичні дані і вийшло друком у 1904–1907 рр. (Олександр

Олександрович Русов, 2004, с. 17–19).

Діяльність у галузі статистики поєднувалася з активною громадянською позицією. Так, з 1899 р. О. О. Русов відіграв провідну роль у Полтавській українській громаді, яка ініціювала встановлення пам'ятнику І. П. Котляревському в Полтаві (Колесник, & Могильний, 2005, с. 78). В полтавський період він організував ряд Шевченківських вечорів, написання українських підручників, прагнув переконати місцеву українську громадськість виборювати право викладати українською мовою у школі (Рахно, 2012, с. 135).

19 лютого 1900 р. О. О. Русов взяв активну участь у Шевченківських роковинах, організовані в Полтаві його сином Михайлом, котрий сформувався в палкого українського революціонера. На заході була присутня значна кількість свідомих українців, чисельність яких доходила до 60 осіб. У центрі уваги учасників, в основному молоді, опинилася радикальна промова харківського адвоката Миколи Міхновського. Поступовець О. О. Русов не поділяв революційного запалу, який палав увесь вечір, і виступив із майстерно побудованою ораторською промовою просвітянського спрямування. Особливо сильне враження на присутніх справило читання Олександром Олександровичем творів Тараса Шевченка, зокрема «Орися ти, моя ниво!». Проте, хоч ця промова глибоко вразила своїм «вибагливим, рафінованим мистецтвом», вона не знайшла підтримки серед радикальної молоді. Такий настрій виразив Дмитро Антонович, який назвав справжньою освітою поширення революційної свідомості (Антонович Дмитро, 2021, с. 100–103).

Діяльність О. О. Русова привертала пильну увагу політичної поліції. Так, 5 жовтня 1900 р. в полтавському помешканні Русових було зроблено черговий трус, а українські діячі дістали обвинувачення в організації революційної партії, яка нібито мала на меті відокремити Україну від Росії й утворити самостійну державу. Приводом для обшуку могло стати те, що О. О. Русов запропонував своїм співробітникам-статистикам для досягнення кращих результатів статистичного опитування задавати респондентам запитання їх рідною, тобто українською мовою.

Під час обшуку жандарми були щиро здивовані тим, що в листуванні О. О. Русова, росіянина за етнічним походженням, найчастіше порушувалися питання розвитку української мови, театру, видання популярних брошур для народу тощо. Подружжя Русових та їхній син Михайло, який, до речі, став одним із засновників Революційної української партії, були заарештовані. І хоча жодних доказів обвинувачень не знайшли, Русов перебував під наглядом (Русов, 2011. Как я стал членом громады, с. 175, 180).

О. О. Русов користувався великою повагою серед свідомих українців Полтави, які прагнули «бучно відсвяткувати» його 25-річний ювілей як «українського статистика» (Листування Івана Липи, 2020, с. 302). Жандарми не залишили поза увагою цей

захід, який прогресивна громадськість відзначала 30 серпня 1901 р. Ще не встигли Русови провести гостей, як у їхньому будинку було зроблено черговий трус.

У 1901 р. О. О. Русов взяв участь у роботі скликаного в Полтаві за ініціативою активістів Полтавського, Чернігівського, Харківського і Курського губернських земств з'їзду умільців кустарних промислів. Учасники ухвалили резолюцію з вимогою повсюдної заборони тілесних покарань. А 30 квітня 1902 р. прогресивний діяч був звільнений з посади завідувача статистичного бюро Полтавського земства (Катренко, & Мойсієнко, 1997, с. 52; Сарбей В. Г., 1999, с. 255–256; Русов, 2011. Как я стал членом громады, с. 180).

Відтоді О. О. Русов служив у Полтаві земським статистиком, виконуючи деякі роботи, замовлені йому місцевим статистичним бюро. Завідувач цього бюро М. Г. Кулябко-Корецький характеризував його як людину високої сумлінності, а подружжя Русових як таке, що все життя потерпало матеріально, а нерідко перебувало й на межі голодування (ІР. Ф. Х. Спр. 4865. Арк. 148; РГАЛИ. Ф. 395. Оп. 1. Д. 343. Л. 2; ІР. Ф. 84. Спр. 76. Арк. 1).

Наростання селянського руху на Полтавщині й Харківщині влітку 1902 р., яке вельми налякало російський уряд, було використано царським режимом для чергових нагінок на українського інтелектуала, котрий у статистичному відділі при Полтавському губернському земстві зібрав, за словами Д. І. Дорошенка, «майже виключно ідейних українців». Цього разу за справу взявся особисто міністр внутрішніх справ В. К. Плеве, за повелінням якого О. О. Русову запропонували впродовж однієї доби залишити Полтаву, а затим не тільки «межі Полтавської губернії, але й Малоросії». Натомість йому дозволили оселитися у столиці імперії, щоправда, під гласним поліцейським наглядом. Восени того ж 1902 р. О. О. Русов із сім'єю прибув до Санкт-Петербурга (Дорошенко, 2007, с. 63–64; Катренко, & Мойсієнко, 1997, с. 52; Колесник, & Могильний, 2005, с. 79).

Проте подружжя Русових не припиняло інтелектуальних і громадських контактів із Києвом. Так, коли в 1903 р. група українських поступових діячів на чолі з І. Лучицьким і Є. Ківлицьким заснувала газету «Киевские Отклики», Русови стали брати дієву і постійну участь у новому виданні, яке стежило за всіма виявами українського життя. Завдяки участі поважних наукових та громадських сил, своїй безпартійності, газета викликала інтерес серед інтелігенції, робітництва та селянства не тільки Наддніпрянщини, а й Галичини та Буковини. У 1905 р. «Киевские Отклики» мали найбільший наклад серед київських газет: 13 000 передплатників, а з роздрібним продажом – до 25 000 примірників (Полонська-Василенко, 2011, с. 177–178).

У столиці імперії Олександр Олександрович працював у страховій кампанії «Надежда», був головою ради Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книжок (1904–1908).

У грудні 1904 р. зазначене товариство звернулося з клопотанням до Синоду дозволити видання Св. Письма українською мовою. Коли Синод задовольнив клопотання, було сформовано академічну комісію, яка під головуванням академіків Російської АН Ф. Є. Корша та О. О. Шахматова і 9 членів розглядала переклади Біблії українською мовою. До складу комісії увійшов і О. О. Русов (ІР. Ф. 159. Спр. 154. Арк. 7; ІР. Ф. Х. Спр. 4865. Арк. 148; Євген Чикаленко, 2008, с. 36, 61).

Матеріали досліджень О. О. Русова, в тому числі «Украинофільство» та «О числе малороссов», були використані для висновку доповіді Комісії Петербурзької академії наук у справі про відміну утисків українського друкованого слова, створеної за ініціативою Комітету міністрів Російської імперії у зв'язку з виконанням указу Миколи II від 12 грудня 1904 р. У документі, зокрема, наголошувалося: «Таким чином виявляється, що в ненормальних умовах духовного і розумового життя живе в Росії народність, що нараховувала в січні 1897 р. до 23 мільйонів 700 тисяч душ (див. повідомлення О. О. Русова в додатку № IX)». Важливо, що комісія дійшла висновку про необхідність скасування утисків українського друкованого слова (Українська ідентичність, с. 367, 370, 399, 640).

Принципова позиція О. О. Русова в питанні захисту української мови повною мірою виявилася й під час I Всеросійського з'їзду журналістів, який відбувся в Санкт-Петербурзі 5–8 квітня 1905 р. У ході роботи форуму Олександр Олександрович, який увійшов до складу організаційного бюро з'їзду, разом з П. Я. Стебницьким, О. Г. Лотоцьким та Є. Х. Чикаленком, подав у президію резолюцію з протестом проти Емського указу 1876 р. Примітно, що цей документ не надрукувала жодна столична російська газета (Євген Чикаленко, 2008, с. 40).

За умов наростання Першої російської революції боротьба за українську мову за участю О. О. Русова тривала. 17 жовтня 1905 р. він разом з О. Лотоцьким добився прийому у голови Кабінету міністрів С. Ю. Вітте. В ході аудієнції очільник царського уряду пообіцяв українським делегатам посприяти справі вирішення питання щодо української мови.

О. О. Русов був одним з тих, хто опікувався організацією і проведенням проведення з'їзду представників народів Російської імперії, що прагнули автономії. 19–21 листопада 1905 р. такий з'їзд відбувся в Санкт-Петербурзі за участю 115 представників від 12 народів. Учасники ухвалили резолюцію про необхідність спільної боротьби за демократизацію Росії, її федеративну перебудову та заснували спілку «автономістів-федералістів». Під тиском громадськості 24 листопада 1905 р. вийшли з друку нові правила щодо вживання української мови. Тим самим ганебний Емський указ 1876 р. було скасовано (Антонович, 1995, с. 760; Русов, 2011. С. Ю. Витте, с. 241, 243; Рахно, 2012, с. 136).

Проживаючи у столиці імперії, О. О. та С. Ф. Русови стали відігравати важливу роль у діяльності

Петербурзької української громади. Вельми красномовно вказав на це у своїх спогадах Д. І. Дорошенко: «Приїзд Русових дуже оживив і овісвіжив діяльність петербурзької Громади. Він, так би мовити, активізував її працю, особливо в українському видавничому Добродійному товаристві. А найбільше радісно привітала приїзд Русових українська студентська молодь. Хата Русових зробилася немов якимсь студентським клубом» (Дорошенко, 2007, с. 64).

О. О. Русов разом з О. Г. Лотоцьким та П. Я. Стебницьким стояв на чолі Петербурзької української громади, яка за умов Першої російської революції взялась організувати друкований орган для парламентської громади – тижневик «Украинский вестник», що мав служити українською трибуною для всієї Російської імперії, а тому видавався російською мовою. Систематичну і широку роботу з організації часопису очолював М. С. Грушевський. Свою важливу роль відігравали щотижневі збори редакції, протоколи засідань якої вів О. О. Русов (Дорошенко, 2007, с. 112, 114). Водночас Олександр Олександрович збирав кошти на це українське російськомовне видання. На січень 1906 р. справа просувалася непросто – не вдалося зібрати 2 000 крб (Грушевський, 2002. Перші кроки, с. 328).

Під час роботи І Державної думи Російської імперії в 1906 р. було створено значну Українську думську громаду, що об'єднала як депутатів, так і свідомих українців, котрі проживали в столиці. Поряд із М. С. Грушевським, О. Г. Лотоцьким та деякими іншими діячами, до складу УДГ увійшов О. О. Русов. Це об'єднання здобуло й паралельну назву – Український парламентський клуб (Коник, 2013, с. 308). Перебуваючи на позиціях автономізму-федералізму, Олександр Олександрович був причетним до розробки Декларації про автономію України, над якою працював М. С. Грушевський; був співавтором законопроекту «Про мови»; підготував Проект державного устрою України у федеративній Російській державі (Рахно, 2012, с. 136).

О. О. Русов разом з М. В. Лисенком та В. П. Науменком належав до власників «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Тому без його участі не обходилися справи з перевиданням цієї збірки великого українського поета (Чикаленко, 2008, с. 157). О. О. Русов входив також до складу комісії, яка опікувалася виданням першого повного видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, що побачив світ за редакцією В. М. Доманицького в 1907 р. Усього книжка уміщувала 215 творів українського поета (Чикаленко, 2008, с. 64).

Знаходячись у Санкт-Петербурзі, О. О. Русов не переривав контактів з однодумцями в Наддніпрянській Україні. Свідченням цього є його листування з Михайлом і Вірою Коцюбинськими, з якими його об'єднувала спільна громадська діяльність у Чернігові наприкінці 90-х рр. XIX ст. З листа О. О. Русова від 12 квітня 1906 р. стає зрозумілим, як автор вболівав за долю України, прагнув актуалізувати й популяризувати гасло автономії, яке, на його думку,

слід було підкріпляти «вчинками або хоч думками та мріями з самої України». Вікном таких можливостей став відділ провінційних дописів столичної газети «Страна», який з лютого 1906 р. до січня 1907 р. редагував О. О. Русов (Листи, 1999, с. 76, 81).

Перша російська революція відкрила легальні можливості для української преси. Першою українською газетою Наддніпрянщини стала «Громадське Слово», одним із кореспондентів якої, поряд з іншими відомими українцями, став О. О. Русов (Чикаленко, 2003, с. 307).

У 1908 р. О. О. Русов повернувся до Києва, де в 1909 р. став викладати статистику в Київському комерційному інституті. Той факт, що в цьому закладі вищої освіти працювали такі «неблагонадійні», як О. О. Русов, слід завдячувати його директору, талановитому адміністратору і вченому М. В. Довнар-Запольському. Певно, не випадково, Олександр Олександрович називав цей заклад першим «українським» інститутом (Полонська-Василенко, 2011, с. 197).

У той же час О. О. Русов увійшов до складу Українського наукового товариства в Києві. М. С. Грушевський навів список цієї наукової інституції з 50 осіб. Поряд з О. О. Русовим у цьому Товаристві працював цвіт українського інтелектуального й національного життя, зокрема В. Б. Антонович, М. П. Василенко, Ф. К. Вовк, Б. Д. Грінченко, М. С. та О. С. Грушевські, В. М. Доманицький, П. Г. Житецький, М. Ф. Комаров, О. П. Косач, А. Ю. Кримський, І. С. Левицький, М. В. Лисенко, І. В. Лучицький, К. П. Михальчук, В. П. Науменко, М. І. Петров, Ст. Смаль-Стоцький, І. М. Стешенко, М. Ф. Сумцов, Є. К. Тимченко, Ст. Томашівський, О. Г. Черняхівський, Я. М. Шульгін та ін. (ІР. Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 9; Грушевський, 2013, с. 363). В УНТ О. О. Русов очолив статистично-економічну комісію при історичній секції (Онопрієнко, 1998, с. 116).

У межах зазначеного Товариства О. О. Русов проводив наукові дослідження, вельми важливі для усвідомлення особливостей української нації. Так, у 1909 р. в «Записках Українського наукового товариства в Києві» вчений опублікував статтю «Про заняття українців по перепису 1897 р.» (Грушевський, 2005. Україна і українство, с. 135). Входив О. О. Русов і до київського осередку Наукового товариства імені Шевченка, до складу якого разом із ним входили М. Ф. Біляшівський, М. П. Василенко, С. О. Єфремов, Ор. І. Левицький, В. М. Леонтович, В. М. Перетц, Є. Х. Чикаленко та ін. (Дорошенко, 2007, с. 184).

У притаманному йому дусі О. О. Русов знову успішно поєднував наукову та громадську діяльність. Навесні 1908 р. в редакції газети «Рада» відбулося засідання свідомих українців, на якому Олександр Олександрович запропонував відновити загальноукраїнську організацію, по типу Всеукраїнської загальної організації зразка 1897 р., яка б об'єднала українські політичні елементи на загальних засадах конституціоналізму та парламентаризму. Проект О. О. Русова було прийнято,

і організація здобула назву – Товариство українських поступовців. Об'єднання не переслідувало революційних цілей, але діяло нелегально. В обставині політичної реакції царату створення ТУП мало важливе об'єднавче значення в українському русі (Дорошенко, 2007, с. 128).

О. О. Русов був у курсі справ, пов'язаних зі створенням проєкту пам'ятника Тарасові Шевченку. Про це, наприклад, свідчить листування П. Стебницького до Є. Чикаленка в 1911 р. Прикметно, що 13 вересня 1911 р. О. О. Русов опублікував в газеті «Рада» статтю «Про пам'ятник Т. Г. Шевченкові» (Чикаленко, 2008, с. 270, 272, 285).

О. О. Русов мав особливий педагогічний хист до українських популяризацій. Так, М. С. Грушевський зауважував, що напередодні Першої світової війни мав розмову з одним із заслужених галицьких педагогів, який особливо високо ставив О. О. Русова «як правдивого віртуоза популяризації» (Грушевський, 2005. Чергова справа, с. 525).

З часом стан здоров'я О. О. Русова погіршився. На відпочинок він їздив у свою садибу до Вінниці, а в 1910 р. лікувався на курортах у Німеччині. Під час Першої світової війни, у вересні 1915 р. хворий професор переїхав разом з Київським комерційним інститутом в евакуацію, на Волгу до Самари (ІР. Ф. Х. Спр. 17373. Арк. 10).

До кінця життя Олександр Олександрович переймався проблемами українського національно-культурного життя. У цьому контексті представляє інтерес його щоденниковий запис, зроблений у Вінниці 23 травня 1915 р. Так, О. О. Русов стверджував, що весь час вважав земств такими політичними установами, котрі приведуть до демократизації життя, поставлять українське питання «на повний зріст» (Русов, 2011. Записки, с. 116).

Серед «української тиші» періоду Першої світової війни свою передсмертну статтю він назвав як покликання-запитання «Есть ли украинская жизнь?», що була опублікована в журналі «Украинская жизнь» (М., 1915. Кн. VIII – IX. С. 53 – 54). На думку М. С. Грушевського, ці передсмертні слова були зверненням, насамперед, до молодих українців і пролунали «не криком жалю і відчаю, а покликом до їх енергії і активності...» (Чикаленко, 2008, с. 470–471; Грушевський, 2005. Зайві сумніви, с. 428).

8 жовтня 1915 р. О. О. Русов помер від задухи в Саратові. Похований вірний син України у Києві на Байковому кладовищі (ІР. Ф. Х. Спр. 4865. Арк. 148; Там само. Ф. Х. Спр. 17374. Арк. 1; Осташко Т. С., 2012, с. 381 – 382).

Висновки.

Таким чином, на основі розгляду різноманітного архівного та опублікованого документального й оповідного матеріалу можна констатувати, що впродовж 1880-х – 1900-х рр. Олександр Русов належав до помітних постатей в українському національному русі. У 1880-х–1890-х рр. український інтелектуал опікувався національним культурництвом, яке об'єктивно сприяло національно-культурному

відродженню України. Засобами на цьому шляху він вбачав розвиток національної науки, освіти, культури та формування патріотичних почуттів щодо батьківщини – України. Ця діяльність здійснювалася легальними засобами в межах статистичних бюро земств, на виборних посадах земського самоврядування, в наукових товариствах.

Визнанням наукового доробку кандидата Університету Св. Володимира стало членство О. О. Русова в Російському географічному, Московському археологічному, Київському юридичному товариствах. Багато добрих справ було зроблено українським інтелектуалом в «Обществе взаимного вспомоществования учащим и учившим», «Благотворительном обществе издания общепользных и дешевых книг», в Українському науковому товаристві в Києві та в київському осередку Наукового товариства імені Шевченка. Слід також вказати на його активну організаційну й публіцистичну діяльність з підтримки прогресивної російськомовної преси української спрямованості («Труд», «Заря», «Киевская старина», «Киевские Отклики») та українських видань (тижневик «Украинский вестник», газети «Громадське слово» та «Рада»). Водночас О. О. Русов був активним учасником напівлегальних українських громад та гуртків у Наддніпрянщині, неодноразово піддавався обшукам, поліцейському нагляду та ув'язненням.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. він вже не обмежувався національним культурництвом, а брав активну участь у діяльності українських політичних поступових організацій, зокрема таких, як Всеукраїнська загальна організація; був одним із ініціаторів створення Товариства українських поступовців. Український діяч належав до послідовних українських народолюбців/націонал-демократів, які впродовж останніх десятиліть XIX ст. – перших десятиліть XX ст. пройшли шлях ідейної еволюції та практичної діяльності від національного культурництва до політичного поступовства. Будучи прихильником поступової праці, він не поділяв світоглядних засад та соціальних практик політичного насильства народовольства, а згодом загальноросійських лівих партій соціал-демократичного та неонародницького напрямів.

В означений період культурницька та громадсько-політична діяльність О. О. Русова тривала в Києві, Одесі, Єлисаветграді, Херсоні, Полтаві, Харкові, Чернігові, а невеликих містечках та селах Наддніпрянської України, а тому його цілком можна вважати діячем загальноукраїнського масштабу. Ім'я українського інтелектуала було добре відоме в колах свідомого українства в столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі. Український інтелектуал та громадсько-політичний діяч О. О. Русов зробив вагомий внесок в українську національну справу, послідовно відстоюючи право українського народу на рідну мову, літературу, пресу, школу, наукові знання в галузях статистики, історії, етнографії, літературознавства тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський; вступ. ст. та комент. В. Ульяновського. Київ: Либідь, 1995. 816 с.
- Антонович Дмитро. Міхновський на Шевченкових роковинах у Полтаві в 1900 р. Коваль Роман, Юзич Юрій. Микола Міхновський. Спогади, свідчення, документи. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021. С. 100–103.
- Ворожбит І. В. М. Костомаров і Харків крізь призму листів О. Русова до А. Костомарової. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2017. № 1. Серія «Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки». Вип. 25. С. 81–89.
- Государственный архив Российской Федерации. Ф. 102, 1882 г., 3 дел-во, д. 625.
- Государственный архив Российской Федерации. Ф. 102, 1882 г., 3 дел-во, д. 969.
- Грінченко Борис. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. К.: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. 552 с.
- Грінченко Марія, Верзілів Аркадій. Чернігівська українська громада. Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. акад. Михайла Грушевського. [Київ]: Держ. Вид-во України, 1928. С. 463 – 487.
- Грушевський М. С. Велике діло. Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 10. Кн. 1: Серія Історичні студії та розвідки (1924–1930). Львів: Вид-во «Світ», 2013. С. 356–364.
- Грушевський М. С. Зайві сумніви Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 3. Серія : Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Вид-во «Світ», 2005. С. 428 – 430.
- Грушевський М. С. Перші кроки. Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 1. Серія : Суспільно-політичні твори (1894 – 1907). Львів: Вид-во «Світ», 2002. С. 323 – 328.
- Грушевський М. С. Україна і українство. Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 3. Серія : Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Вид-во «Світ», 2005. С. 130 – 143.
- Грушевський М. С. Чергова справа. Твори: у 50 т. / голов. ред. кол. Павло Сохань – голов. ред. та ін. Т. 3. Серія : Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Вид-во «Світ», 2005. С. 522 – 527.
- Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 5, оп. 1, спр. 1318.
- ДАОО. Ф. 5, оп. 1, спр. 1759. Доповідь III діловодства Департаменту поліції про О. Ф. Ліндфорса та О. О. Русова.
- Світленко С. І. Народницький рух в Україні 1860-х – 1880-х років. Аналіз джерел архівних фондів Росії: Навч. посібник. Д.: ДДУ, 1996. С. 121 – 122.
- Дорошенко Дмитро. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): Наук.-попул. Вид. К.: Темпора, 2007. 272 с.
- Свєн Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2008. 628 с.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів (далі – ІР НБУ. ВР). Ф. І, спр. 1121.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 4865. П – Р. Русов О. О., арк. 148.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 4865. П – Р. Русов О. О.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 6357, Русова С. Пам'яті Марковича Д. В. Спогади С. Русової, читані на засіданні наукової шкільної ради Кам'янецького університету 24.07.1921 р.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 14789, Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 17373, 14 арк. Житецький Гн. Олександр Олександрович Русов (В десяти роковини смерті).
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 18026. Русова Ф. Мої спомини.
- ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 18048. Рябінін-Скляревський О. Херсонський гурток Русова 1885–1889.
- ІР НБУ. ВР. Ф. XXII, спр. 255. Русов О. – [Костомарову М. І.] від 6 січня 1882 р. 2 арк.
- ІР НБУ. ВР. Ф. 84, спр. 76.
- ІР НБУ. ВР. Ф. 159, спр. 154.
- ІР НБУ. ВР. Ф. 246, спр. 130. Падалка Л. Олександр Олександрович Русов у спогадах земського статистика.
- Катренко А. М., Мойсієнко В. О. О. Русов: віхи життя та громадсько-політичної діяльності. Історія в школах України. 1997. № 2. С. 51–53.
- Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885): у 2 т. Том 2. 1880–1885. Київ: Наук. думка, 1995. 584 с.
- Колесник В. Ф., Могилянський Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття: моногр. К.: ВПЦ «Київс. ун-т», 2005. 244 с.
- Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Надніпрянської України (1906–1917 рр.): моногр. ; наук. ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ : Грані, 2013. 454 с.
- Листи Олександра та Софії Русових до Михайла та Віри Коцюбинських / вступ. ст., публ., комен. І. Зайченка, О. Рахна. Київська старовина. 1999. № 5. С. 70–81.
- Листування Івана Липи (1892–1922) / упоряд. Ігор Стамбол. Київ: Темпора, 2020. 576 с.
- Наумов С. О. Братство тарасівців. Український історичний журнал. 1999. № 6. С. 55–63.
- Олександр Олександрович Русов: (Біобібліогр. покажчик) / скл. і вступ. стаття О. Я. Рахна; наук. ред. О. Б. Коваленко; відп. за вип. П. В. Грищенко. Чернівці, 2004. 116 с.
- Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX – XX століть. Навч. посібник. Київ: Либідь, 1998. 304 с.
- Осташко Т. С. Русов Олександр Олександрович. Енциклопедія історії України. Том 9. Прил – С. Київ: Наук. думка, 2012. С. 381 – 382.
- Палієнко Марина. «Кієвская старина» (1882 – 1906). Систематичний покажчик змісту журналу. Київ: Вид-во «Темпора», 2005. 608 с.
- Полонська-Василенко Наталія. Спогади / упоряд., вступ. ст. та імен. покажч. Валерія Шевчука. Київ: Видав. Дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 592 с.

- Рахно О. Л. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. Сіверянський літопис. 2012. № 5-6. С. 131–139.
- Российский государственный архив литературы и искусства (далее – РГАЛИ). Ф. 395, оп. 1, д. 343.
- РГАЛИ. Ф. 1696, оп. 1, д. 143.
- Русов О. О. С. Ю. Витте и украинское слово. Щоденники та спогади / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 240–243.
- Русов О. О. Записки земського губернского гласного с 1898–1899 по 1901 г. Щоденники та спогади / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 65–135.
- Русов О. О. Как крамолоискатели разыскивали «украинофильство» Щоденники та спогади / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 196–239.
- Русов О. О. Как я стал членом громады. Щоденники та спогади / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 166–180.
- Русов О. О. Сведения. Щоденники та спогади / упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 236–239.
- Русова С. Мої спомини (1861–1879). За сто літ. М-ли з гром. й літ. життя України XIX і поч. XX ст. / під ред. М. Грушевського. Київ, 1928. Кн. 2. С. 147–205.
- Рябінін-Склярєвський О. О. Херсонський гурток Русова 1885–1889. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. 72 с.
- Світленко Сергій. Український інтелектуал Олександр Русов. Ч. 1. Вхідження у світ української національної еліти. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2020. Т. 23, № 4. С. 93–107.
- Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. Віктор Короткий, Василь Ульяновський. Т. 2. Київ: Заповіт, 1997. 448 с.
- Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. докум. і матер. / відп. ред. Г. Боряк. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. 810 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3889, оп. 1, спр. 4. – Русова С. Мемуари 1856–1925. 232 арк.
- Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 419, оп. 1, спр. 1215.
- Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907). Київ: Вид-во «Темпора», 2003. 416 с.

REFERENCES

- Antonovych, V. B. (1995). *Moja spovidj. Vybrani istorychni ta publicystychni tvory* / uporjad. O. Todijchuk, V. Uljanovskij; vstup. st. ta koment. V. Uljanovskij. Kyjiv: Lybidj.
- Antonovych, Dmytro (2021). *Mikhnovskij na Shevchenkovykh rokovynakh u Poltavi v 1900 r.* Kovalj Roman, Juzych Jurij. Mykola Mikhnovskij. Spoghady, svidchennja, dokumenty. Kyiv: Vyd-vo Marka Meljnyka, 100–103.
- Vorozhbyt, I. (2017). V. M. Kostomarov i Kharkiv krizj pryizmu lystiv O. Rusova do A. Kostomarovoji. *Visnyk Kharkivskogho nacionalnogho universytetu imeni V. N. Karazina*, 1. Serija «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo : istorychni ta filosofski nauky», 25, 81–89.
- Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (dalee – GARF). F. 102, 1882 g., 3 del-vo, d. 625.
- Ghrinchenko, Borys (2013). *Zibrannja tvoriv. Pedagoghichna spadshhyna*. Kn. 1. Kyjiv: Kyjiv. un-t im. B. Ghrinchenka ; uporjad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Jaremenko; vstup. Slovo V. O. Oghnev'juka; peredm., koment., prym. V. V. Jaremenka. K.: Kyjiv. un-t im. B. Ghrinchenka.
- GARF. F. 102, 1882 g., 3 del-vo, d. 969.
- Ghrinchenkova, Marija, & Verzyliv, Arkadij (1928). *Chernyghivska ukrajinsjka ghromada. Chernyghiv i Pivnichne Livoberezhzhja. Oghljady, rozvidky, materijaly*. Ed. akad. Mykhajla Ghrushevsjkogho. Kyiv: Derzh. Vyd-vo Ukrainy.
- Ghrushevsjkij, M. S. (2013). *Velyke dilo*. Tvory: u 50 t. / gholov. red. kol. Pavlo Sokhanj – gholov. red. ta in. T. 10. Kn. 1: Serija Istorychni studiji ta rozvidky (1924–1930). Ljviv: Vyd-vo «Svit», 356–364.
- Ghrushevsjkij, M. S. (2005). *Zajvi sumnivy*. Tvory: u 50 t. / gholov. red. kol. Pavlo Sokhanj – gholov. red. ta in. T. 3. Serija : Suspiljno-politychni tvory (1907 – berezenj 1917). Ljviv: Vyd-vo «Svit», 428–430.
- Ghrushevsjkij, M. S. (2002). *Pershi kroky*. Tvory: u 50 t. / gholov. red. kol. Pavlo Sokhanj – gholov. red. ta in. T. 1. Serija : Suspiljno-politychni tvory (1894–1907). Ljviv: Vyd-vo «Svit», 323–328.
- Ghrushevsjkij, M. S. (2005). *Ukraina i ukrajinstvo*. Tvory: u 50 t. / gholov. red. kol. Pavlo Sokhanj – gholov. red. ta in. T. 3. Serija : Suspiljno-politychni tvory (1907 – berezenj 1917). Ljviv: Vyd-vo «Svit», 130 – 143.
- Ghrushevsjkij, M. S. (2005). *Cherghova sprava*. Tvory: u 50 t. / gholov. red. kol. Pavlo Sokhanj – gholov. red. ta in. T. 3. Serija : Suspiljno-politychni tvory (1907 – berezenj 1917). Lviv: Vyd-vo «Svit», 522 – 527.
- Derzhavnyj arhiv Odeskoj oblasti (dali – DAOO). F. 5, op. 1, spr. 1318.
- DAOO. F. 5, op. 1, spr. 1759. Dopovidj III dilovodstva Departamentu policiji pro O. F. Lindforsu ta O. O. Rusovu.
- Svitlenko, S. I. (1996). *Narodnyckij ruh v Ukraini 1860-kh – 1880-kh rokiv*. Analiz dzherel arhivnykh fondiv Rosiji. Navch. posibnyk. D.: DDU, 121–122.
- Doroshenko, Dmytro (2007). *Moji spomyny pro davnje mynule (1901–1914 roky)*. Nauk.-popul. Vyd. K. : Tempora, 272.
- Jevghen Chykalenko i P. Stebnyckij. *Lystuvannja*. 1901–1922 (2008) / uporjad.: N. Myronec, I. Starovojtenko, O. Stepchenko; vstup. st.: N. Myronec, I. Starovojtenko. Kyjiv: Tempora, 628.
- Instytut rukopysu Nacionalnoji biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskogho. Viddil rukopysiv (dali – IR NBU. VR). F. I, spr. 1121.
- IR NBU. VR. F. X, spr. 4865. P – R. Rusov O. O., ark. 148.
- IR NBU. VR. F. X, spr. 4865. P – R. Rusov O. O.
- IR NBU. VR. F. X, spr. 6357, Rusova S. *Pam'jati Markovycha D. V. Spoghady S. Rusovoji*, chytani na zasidanni naukovoji shkilnojji rady Kam'janecjkogho universytetu 24.07.1921 r.

- IR NBU. VR. F. X, spr. 14789, Shamraj S. Spomyny Ol. Ol. Rusova.
- IR NBU. VR. F. X, spr. 17373, 14 ark. Zhytecijkyj Ghn. Oleksandr Oleksandrovych Rusov (V desjati rokovyny smerti).
- IR. NBU. VR. F. X, spr. 18026. Rusova F. Moji spomyny.
- IR. NBU. VR. F. X, spr. 18048. Rjabinin-Skljarevsjkyj O. Khersonsjkyj ghurtok Rusova 1885–1889.
- IR. NBU. VR. F. XXII, spr. 255. Rusov O. – [Kostomarovu M. I.] vid 6 sichnja 1882 r. 2 ark.
- IR. NBU. VR. F. 84, spr. 76.
- IR. NBU. VR. F. 159, spr. 154.
- IR. NBU. VR. F. 246, spr. 130. Padalka L. Oleksandr Oleksandrovych Rusov u spoghadakh zemsjogho statystyka.
- Katrenko, A. M., & Mojsijenko, V. (1997). O. O. Rusov: vikhy zhyttja ta ghromadsjko-politychnoji dijalnosti. *Istorija v shkolakh Ukrainy*, 2, 51–53.
- Kistjakivskyj, O. F. (1995). *Shhodennyk (1874–1885): u 2 t. Tom 2. 1880–1885*. Kyjiv: Nauk. dumka, 584.
- Kolesnyk, V. F., & Moghylynyj, L. P. (2005). *Ukrajinsjki liberalno-demokratychni partiji v Rosijskij imperiji na pochatku XX stolittja*. monogr. K.: VPC «Kyjivs. un-t».
- Konyk, O. O. (2013). *Deputaty Derzhavnoji dumy Rosijskoji imperiji vid ghubernij Nadnnprijsanskoji Ukrainy (1906–1917 rr.)*. monogr. ; nauk. red. S. I. Svitlenko. Dnipropetrovsjk : Ghrani, 454.
- Lysty Oleksandra ta Sofiji Rusovykh do Mykhajla ta Viry Kocjubynskykh / vstup. st., publ., komen. I. Zajchenka, O. Rakhna* (1999). Kyjivska starovyna, 5, 70–81.
- Lystuvannja Ivana Lypy (1892–1922) / uporjad. Ighor Stambol* (2020). Kyjiv: Tempora, 576.
- Naumov, S. O. (1999). Bratstvo tarasivciv. *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal*, 6, 55–63.
- Oleksandr Oleksandrovych Rusov (1847–1915): (Biobibliohrafichni pokazhchyk) / sklad. i vstup. statia O. Ya. Rakhna; nauk. red. O. B. Kovalenko (2004). Chernihiv: Chernihivska OUNB im. V. H. Korolenka, 116.
- Onoprijenko, V. I. (1998). *Istorija ukrajinskoji nauky XIX–XX stolitj*. Navch. posibnyk. Kyjiv: Lybidj.
- Ostashko, T. S. (2012). *Rusov Oleksandr Oleksandrovych. Encyklopedija istoriji Ukrainy*. Tom 9. Pryl – S. Kyjiv: Nauk. dumka, 381–382.
- Palijenko, Maryna (2005). «*Kievskaja staryna*» (1882–1906). Systematychnyj pokazhchyk zmistu zhurnalu. Kyiv: Vyd-vo «Tempora».
- Polonsjka-Vasylenko, Natalija (2011). *Spoghady*. Ed, vst. st. ta imen. pokazhch. Valerija Shevchuka. Kyjiv: Vydav. Dim «Kyjevo-Moghyljanska akademija».
- Rakhno, O. L. (2012). Podruzzhzha Oleksandr ta Sofija Rusovy u suspiljno-politychnomu zhytti Ukrainy drughoji polovyny XIX – pochatku XX st. *Siverjansjkyj litopys*, 5-6, 131 – 139.
- Rossiyskij gosudarstvennyj arkhiv literatury i iskusstva (daleye – RGALI). F. 395, op. 1, d. 343.
- RGALI. F. 1696, op. 1, d. 143.
- Rusov O. O. (2011). *S. Ju. Vitte i ukrainskoe slovo. Shhodennyky ta spoghady / uporjad., pidghot. do druku, vstup. st., koment. O. Ja. Rakhna*. Chernihiv: Desna Polighraf, 240–243.
- Rusov, O. O. (2011). *Zapiski zems'kogo gubernskogo glasnogo s 1898–1899 po 1901 g. Shhodenniki ta spogady / uporiad., pidhot. do druku, vstup. st., koment. O. Ya. Rakhna*. Chernihiv: Desna Polihraf, 65–135.
- Rusov, O. O. (2011). *Kak ya stal chlenom gromady. Shhodennyky ta spoghady / uporiad., pidhot. do druku, vstup. st., koment. O. Ya. Rakhna*. Chernihiv: Desna Polihraf, 166–180.
- Rusov, O. O. (2011). *Kak kramoloiskateli razyskivali «ukrainofilstvo»*. Shhodennyky ta spoghady / uporjad., pidghot. do druku, vstup. st., koment. O. Ja. Rakhna. Chernihiv: Desna Polighraf, 196–239.
- Rusov, O. O. (2011). *Cvedenija. Shhodennyky ta spoghady / uporjad., pidghot. do druku, vstup. st., koment. O. Ja. Rakhna*. Chernihiv: Desna Polighraf, 236–239.
- Rusova, S. (1928). *Moji spomyny (1861–1879)*. Za sto lit. M-ly z ghrom. j lit. zhyttja Ukrainy XIX i poch. XX st. / pid red. M. Ghrushevsjogho. Kyjiv, 2, 147–205.
- Rjabinin-Skljarevsjkyj, O. O. (2003). *Khersonsjkyj ghurtok Rusova 1885–1889*. Zaporizhzhja: RA «Tandem-U».
- Svitlenko, S. (2020). Ukrainian intellectual Alexander Rusov. Part 1. Appearance in the world of the Ukrainian national elite. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 23(4), 93-107. <https://doi.org/10.15421/172044>
- Svitlenko, Serghij (2020). Ukrajinsjkyj intelektual Oleksandr Rusov. Ch. 1. Vkhodzhennja u svit ukrajinskoji nacionalnoji elity. *Naukovo-teoretychnyj aljmanakh «Grani»*, 23(4), 93 – 107.
- Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatijovykh Antonovykh: u 3 t. / uporjad. Viktor Korotkyj, Vasylyj Uljjanovsjkyj* (1997). T. 2. Kyjiv: Zapovit, 448.
- Ukrajinsjka identychnist i movne pytannja v Rosijskij imperiji: sprobha derzhavnogho rehuljuvannja (1847–1914) zb. dokum. i mater. / vidp. red. Gh. Borjak* (2013). K.: In-t istoriji Ukrainy NAN Ukrainy.
- Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady ta upravlinnja Ukrainy. F. 3889, op. 1, spr. 4. – Rusova S. *Memuary 1856–1925*, 232.
- Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy u Kyjevi. F. 419, op. 1, spr. 1215.
- Chykalenko, Jevghen (2003). *Spoghady (1861–1907)*. Kyiv: Vyd-vo «Tempora».